

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Yıl: 2002

Sayı: 8

KONYA / 2002

ANADOLU SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE MEDRESE ULEMASI

Ahmet ÇAYCI*

Abstract

In this research, We will try to point out the establishment of the Great Seljuk and Anatolian Seljuk Madrasas and the position of their instructor staff (mudarris). We will also argue about their social status, their income and appointment to the position from one madrasa to the other one. In addition, We will explain the necessity of the mudarris in the madrasa and formal instruction institutions.

Key Words: Anadolu, Selçuklular, Medrese, Ulema

Bu araştırmamızda Anadolu Selçukluları Dönemi'ne ait eğitim kurumu olan medrese ve bu kurumun personelini oluşturan ulemanın (müderris) neşet ettiği sosyal çevre faktörlerini incelemeye çalışacağız. Yakın tarihimizde Anadolu Selçukluları hakkında bir hayli araştırmalar yapılmış ve tarih yazıcılığında belirgin oranda artış yaşanmıştır. Bu araştırmacılar arasında F. Köprülü, O. Turan, M. A. Köymen gibi müellifler başı çekmektedir. Adı geçen her bir değerli araştırmacı, Büyük Selçuklu Devleti'nden başlayarak Anadolu Selçukluları'na kadar olan dönemi bazen bir birinden bağımsız, bazen de birlikte telakki etmek suretiyle, bu meseleye ışık tutmuştur. Tarih yazıcılığının önemli bir cüzünü teşkil eden kültür ve ilim meselesinin alt başlığını her zaman medrese ve onun bir parçası olan ulema (müderris) doldurmuştur. İşte bu çalışmada; kültür tarihimizin vazgeçilemez bölümünü teşkil eden medrese ve dolayısıyla ulemanın sosyal çevresi, üstlendiği rolleri, görev ve sorumlulukları, sosyal statüsü, gelir durumları, devlet kademesiyle olan ilişkileri ele alınacaktır.

Ulema: İlim sahibi, bilgin anlamına gelip âlimin çoğuludur. Âlim, bir ilim ve fenni inceliklerine nüfuz ederek bilen demektir. Osmanlılarda özellikle din ilimleri ile meşgul olanlara ulema denilirdi (Pakalın 1972:544). Diğer bir anlamı ise, medresede görev yapan ilmî görevliler anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla biz de bu minval üzere, Anadolu Selçukluları Dönemi ulemasını, medresede görevli üst düzey yetkililer çerçevesi dahilindeki incelemeye tabi tutacağız.

* Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk-İslâm Sanatları Tarihi

Selçuklu öncesi dönemde İslâm âleminde eğitim öğretim faaliyetleri cami veya mescit merkezli yapılanma ortaya koymaktadır (Çelebi 1976:49; Pedersen 1979:53; Kazıcı 1983:32). Bunun en güzel kanıtını Ezher örneğinde görmekteyiz. Ezher H.359 (970)'da cami olarak kurulduktan sonra, hem medrese hem de Darü'l-Hikme olarak faaliyette bulunduğu belirtilmektedir (Shalaby 1954:117). İslâm'da eğitimin bir devlet kurumu haline gelmesinde farklı mezhep türlerinin etkin olduğu kanaati hakîmdir. Bunun sebebi olarak Fatimî ve Buveyhî yönetimlerinin Şii doktrinini esas alması gösterilmektedir (Dağ-Öymen 1974:117).

Bazı tarihçiler Nizâmîye medreseleri kurulmadan önce İslâm âleminde medreselerin mevcudiyetinden bahsetmektedir (Tibawi 1962:234; Leiser 1986:70; Kazıcı 1991:230). Örneğin es-Subkî, “Şeyhimiz ez-Zehebî medreselerin ilk kurucusunun Nizâm el-Mülk olduğu inancında idi. Fakat durum hiçte öyle değildi: Çünkü daha Nizâm el-Mülk doğmadan önce Nişâbûr'da Beyhakiyye vardı.”(Subkî 1906:135; Dağ-Öymen 1974:120) şeklinde bilgi vermektedir. Makrizî'ye göre, Gazneli Mahmud Dönemi'nde (999-1030), Emir Nasr b. Sebektekin ve Gazneli Mahmud'un bir diğer kardeşi Nişâbûr'da birer medrese kurmuşlardır (Makrizî 1906:106; Dağ-Öymen 1974:120).

Bütün görüşlere karşın medreselerin Büyük Selçuklularla birlikte neşet ettiği hususunda tarihi kaynakların varlığı bilinen bir gerçektir. Bu kaynaklar arasında yer alan iki farklı bilgi, medreselerin kaynağının Büyük Selçuklu patentli olabileceğinin önemli belgesi durumundadır. Bunlardan birincisi Turtuşî'ye ait olanıdır ki şöyle hikaye edilmektedir; “...Ebû Said Sûfî, Nizâmü'l-Mülk'e giderek , ...ben senin için Bağdad'da; dünyada benzeri olmayan bir medrese inşa edeyim, dedi. Nizâmü'l-Mülk onun teklifini kabul etti ve bu paranın temini hususunda, Bağdad'daki yetkililere mektup yazdı. ...Dicle nehri kenarında birkaç yıl içinde medrese tamamlandı. Medreseye Nizâmü'l-Mülk'ün adı yazıldı. Medrese binasının etrafına (gelirleri medreseye tahsis edilen) çarşılar inşa edildi. Ayrıca medreseye vakf olunmak üzere köyler, hanlar ve hamamlar satın alındı.” (H.450-60).(Turtuşî 1306:100-105.) İkinci bilgi Zekerîya el-Kazvinî tarafından aktarılmaktadır; “Sultan Alp Arslan Nişapur'da bir mescidin önünden geçerken perişan kıyafetli fukaha gurubunu gördü. Bu insanların kim olduğunu Veziri Nizâmü'l-Mülk'e sordu. Nizâmü'l-Mülk: “Onlar ilim arayıcılarıdır ve mâ'nen insanların en asileridir; dünya nimetlerinden zevk almazlar. Giysileri fakirliklerine delil teşkil etmektedir.” dedi. Daha sonra ekledi; “Eğer sultanım izin verirse, onlar için barınacak yeri inşa edip, ilim tahsil etmeleri ve sultanın devletine dua etmeleri için medreseler inşa edelim” dedi. Sultan gerekli izni verdi ve hazine gelirlerinden onda biri bu alana sarf edilmeye başlandı. Bu geleneğin müsebbibi Nizâmü'l-Mülk olmuştur.” (el-Kazvinî 1960:412).

Yukarıdaki bilgilerden hareketle, ulema sınıfının resmi bir otorite olarak ortaya çıkması, Selçuklu Türklerinin devlet olma çabalarıyla paralellik göstermektedir. Zira, medrese kelimesinin IX. yüzyılda kullanıldığı önemsenmekle birlikte, ilk defa Selçuklu Dönemi'nde Nizâmü'l-mülk yönetiminde tesis edilip kurumsallaştığı genel

kabul görmektedir.¹ M. A. Köymen'e göre,² Nizâmiye Medreselerinin kuruluşunda üç gaye bulunmaktadır. 1- Ameli ihtiyaçların karşılanmasıdır ki buradaki asıl kastedilen şey, fakir ve eğitime muhtaç durumdaki çocuklara eğitim imkanlarının temin edilmesidir. 2- Devletin menfaatlerini Sünnî olmayan ideolojiye karşı savunma talebi olarak ifade etmektedir ki bu ikinci husus tamamen siyasî bir içerikle ortaya çıkmaktadır. 3-Devletin ihtiyacı olan mülkü teşkilata ve diğer sahalara eleman yetiştirmektir (Köymen 1983:375). Sonuncu madde ile ifade edilen eleman yetiştirme düşüncesi sadece Selçukluların değil, bütün eğitim ve öğretim sistemlerinin temel amacı olduğundan evrensel bir görüş olarak kabul görmektedir. Dolayısıyla, Selçuklular eğitim kurumlarını sistematize etmekle, ne kadar evrensel bir dünya görüşüne sahip bulunduklarını kanıtlamış oluyorlardı.³

Nizâmiye Medreseleriyle birlikte bu kurumların statülerinde bazı değişiklikler yaşanmıştır; Özel şahısların uhdesindeki medreselerin yerine, bizzat devlet adamlarının desteklediği veya vakıflar kurmak suretiyle katkıda bulunduğu eğitim kurumları tesis edilmiştir (Köymen 1983:365). Bu sayede medreseler, gelir temin etme endişesinden kısmen uzaklaşarak aslî görevlerini icra etme fırsatı bulmuş oluyorlardı. Örneğin Selçuklu Devleti tarafından inşa edilen Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin teşekkülü için 60.000 dinar para harcandığını, bunun 19.000 dinarlık kısmının arsa bedeli olarak ödendiği kaynaklarda belirtilmektedir (Köymen 1983:371).

Sultan Sancar Dönemi'nde ulema sınıfı oldukça ilgi gördüğünü tarihçilerin satır aralarından öğrenmekteyiz. Bunlardan biri olan Zahirî Nişâbü'rî bu hususta şu bilgileri vermektedir: "Sultan Sancar'ın zamanında Horasan Bölgesi'nde insanların yaşamak istediği yer, âlim ve şâirlerin toplantı alanı, kültür ve sanatın kaynağı idi..."(Nejad 1987:489)

Anadolu Selçukluları kayıtları arasında ulema terimine rastlamak mümkündür. Eflâkî tarafından belirtildiği üzere; Sultanü'l-Ulema Baha Veled Konya'ya ilk gelişinde, Sultan Alâaddin tarafından görkemli bir törenle karşılandıktan sonra, saraya davet edilerek orada ağırlanmak istenmiştir. Bu durum karşısında Baha Veled, böyle bir davete şu ilginç cevap ile karşılık vermiştir: "İmamlara medrese, şeyhlere hanikah, emirlere saray, tüccarlara han, başıboş gezenlere zaviye, gariplere

¹ Bu hususta bkz., (Shalaby 1954:141; Aslanapa 1963:34; Kuran 1969:6; Baltacı 1976:6).

² M. A. Köymen ile İ. Kafesoğlu medreselerin kuruluşunun arkasındaki sebepler arasında mezhebe dayalı gerekçelerin mevcudiyetini savunurken; O. Turan böyle bir gerekçeye karşı çıkmaktadır. O. Turan'a göre, medreselerin arka planında sadece farklı mezhepleri bir araya getirme düşüncese değil, aynı zamanda başka din mensuplarını da bir potada eritmek isteyen devlet felsefesi söz konusudur. Bu hususta geniş bilgi için bkz. (Çetin 1992:235-242).

³ Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin açılışı sırasında bazı olaylar yaşanmıştır. Medresenin açılışını Selçuklu Devleti adına Vali Ebu Said Kaşî üstlenmişti. Açılış töreninde herkes yerini almış Ebu İshak Şirazi'nin ilk dersi vermesini beklerken, Şirazi ortadan kaybolmuştu. Kayboluş gerekçesi; törene katılmak üzere evinden çıkıp tören alanına gelirken bir genç ile karşılaşır ve bu gencin halkın evleri üzerine inşa edilen bir mekanın açılışını nasıl yapacağını sormasını gerekçe göstererek törene katılmaktan vazgeçtiğini beyan etmiştir. Bu hususta geniş bilgi için bkz.,(Köymen 1983:381).

kervansaray münasıptır” yönünde menfi görüş beyan ederek Altun-apa Medresesi’ni tercih etmiştir (Eflakî 1989a:26).⁴

Anadolu Selçukluları çevresi, henüz intikal ettiği yeni topraklara, yakın doğu kökenli müderrisleri davet etmek suretiyle, bu coğrafyada mevcut bulunan örgün (formel) eğitim sistemini Anadolu’ya taşıdı. Bu vesile ile Anadolu şehirleri medreseler ve bu medreselerde çalışan ulema sınıfıyla dolup taşı. Anadolu’daki medreselerin ilk örnekleri Danişment Beyliği’ne ait topraklarda ortaya çıktığı görülmektedir (Solmaz 2001:256-265). Bunlar; Tokat, Amasya gibi Danişment illerinde bina edilmiştir. Halifet Gazi Medresesi Vakfisi’nde medresede okutulacak dersler, akademik kadro, öğrenci sayısı ve bunların giderlerinin karşılanmasına yönelik bilgilere yer verilmektedir.⁵ M. Bayram’ın tespitlerine göre, Anadolu’daki ilk bilimsel eser, aynı bölgede kaleme alınmıştır (Bayram 1981:10). Bu medreselerde ağırlıklı olarak pozitif ilimlere dair bilgiler verilmekte idi. Adı geçen ilimler arasında tıp eğitiminin yoğunluğu dikkati çekmektedir. Örneğin Amasya’daki Halifet Gazi Medresesi müderrislerinden Hakim Bereket’in yazdığı “Tuhfe-i Mubarizi” ve “Hulasa-i der İlmî Tıb” adlı iki eser Konya Koyunoğlu Müzesi’nde bulunmaktadır.⁶ Bütün bu bilgileri destekleyen delilleri İbn Esir’in Süleyman Şah için söylediği satırlar arasında bulmak mümkündür: “...Onun itikadı bozuk olduğu, felsefî inançlar taşıdığı...”⁷ nakledilmektedir. Bu satırlardan anlaşıldığı kadarıyla Anadolu’da dinî ilimlerin yerini başka ilimlerin almış olması Arap âleminde rahatsızlık unsuru teşkil etmektedir.

Ulema sınıfının tepe noktasında “Şeyhü’l-İslâm”(Kadîl-Kudat)⁸ olarak adlandırılan yönetici mevcut idi (Akdağ 1959:10). XIII. yüzyıl Selçuklu başkenti Konya’da Sadreddin Konevî Şeyhü’l-İslâm’lık görevi ifa etmekte iken, Atabekiye Medresesi’nde yapılan bir toplantıda şeyhler, emirler ve bilginler hazır bulunmuşlardı.⁹ Toplantıda Konya Kadısı Sıraceddin ile Konya Şeyhü’l-İslâm’ı Sadreddin Konevî’nin yan yana oturmuş olmaları, protokolün nasıl teşekkül ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bir başka kayıta ise, Niğde Şeyhü’l-İslâm’ı olarak Şemseddin adından bahsedilmektedir (İbn Bibi 1941:253 ; Akdağ 1959:10). Şeyh’ül-İslâm isimleri arasında Hakim Sadr-ı Tirmizi’nin de ismi yer almaktadır.

⁴ Böylece, B. Veled çevresindeki insan topluluğu içinde sosyal statüsünü doğrudan doğruya tanımlamış olmalıdır.

⁵ Bu husustaki vakfiye bilgilerinin tamamını R. Yinanç’ın araştırmasında bulmak mümkündür. Bkz., (Yinanç 1982:5-22).

⁶ Bu hususta geniş bilgi için bkz., (Bayram 1999:10).

⁷ Mesele ile ilgili bilgileri İbn Esir’den öğrenmekteyiz. Bkz., (İbn Esir 1966: 196).

⁸ Selçuk Dönemi’nin ilmiye sınıfının tepe noktası hususunda itilaf mevcuttur. Bir kaç yer de ilmiye sınıfının başı olarak Şeyhü’l-İslâm zikredilirken, bunun dışında genel kanaat ilmiye sınıfının başı olarak Kadîl-Kudat tercih edilmektedir. İbn Bibi çevirisinde, Cimi’nin Konya’yı istilası sırasında Kadîl-Kudat Sıraceddin Mahmud isminden bahsetmektedir ki onun unvanlarını sıralarken büyük kadı, din ve devlerin meşalesi türündeki sıfatları kullanmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Sıraceddin bir Şeyhü’l-İslâm olmaktan öte kadı pozisyonundadır. Bu hususta bkz., (İbn Bibi 1941:296; Uzunçarşılı 1970:122). Öte yandan Fatih Dönemi’ne ait kanunnamede şu ifadeler yer verilmiştir: “Şeyhü’l-İslâm Ulemanın reisidir, ve muallim-i Sultanî dahi kezalik serdar-ı ulemadır. Amma Şeyhü’l-İslâm ve hoca sair vüzeradan bir nice tabaka yukarıdadır.” Bkz., (Taneri 1981:69).

⁹ Bu bilgileri dönemi tanıtan eserlerde bulmak mümkündür. Bkz., (Aksarayî Kerimeddin Mahmud 1943:200; Eflakî 1989a:334).

Ulemanın dikey sıralamasında üstten ikinci sırayı müderrisler işgal etmekteydi. Anadolu Selçukluları Dönemi'ne ait belgelerde ismi geçen müderrislerden bazıları şunlardır: Rükneddin Mazenderanî, Yusuf Konevî, Sadreddin Ferganî, Kudbeddin Şirazî, Cemaleddin Hotenî, Zeyned-din Abdülmümin, Siraceddin Horus ve Şemseddin Mardinî'dir.

Ulema sınıfının üçüncü sırasını müderrislerin yardımcıları durumundaki mu'iddler almaktadır. Mu'îd, tekrar eden anlamına gelmektedir. Günümüzdeki akademik hiyerarşide asistan ile doçent arasındaki bir unvana karşılık gelmelidir. Dinî eğitimin esasını ezbere dayalı bir program oluşturduğu için, müderrisin aktardığı dersin daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak amacıyla, mu'îd tarafından defalarca tekrar edildiği bilinmektedir. Selçuklu eserlerinin başında gelen Karatay Medresesi'nde Şemseddin Mardinî müderris iken, Abdülmümin Tokadî onun mu'îdi olarak görev ifa etmekte idi (Eflakî 1989a:618). Atabekiye Medresesi'nin mu'îdi olarak Taceddin ismi karşımıza çıkmaktadır (Eflakî 1989b:302). G. Makdisi'nin belirttiğine göre, müderris ile mu'îd arasında, bir başka unvan olan ve naiplik olarak vasıflandırılan makam mevcut idi (Makdisi 1961:12). Naibin görevi müderris ile birlikte nöbetleşe görev yapmaktı. Anadolu Selçukluları'na ait belge ve vakfiyelerde naip unvanındaki herhangi bir kadrodan hemen hiç söz edilmemektedir. Bu itibarla, Selçuklu uleması, müderris ve mu'idden ibaret olmalıdır. Akademik hiyerarşinin önemli bir halkasını oluşturan mu'iddler, muhtemelen başarılı öğrenciler arasından müderrislerin yönlendirmesiyle seçilmiş olmalıydı (Sayılı 1948:41). Turumtay Vakfiyesi'nde yer alan şartlar arasında; mu'îd mevkiine mütevellî heyeti arasında hüsnü kabul gören birisinin atanması ilkesi getirilmiştir (Kayaoglu 1978:102). Mu'iddlerin adı geçen makamlarda ne kadar beklediklerine dair varit bilgilerden mahrum durumdayız. Varsayımlardan hareketle; bir mu'îdin müderrisliğe terfi süresi ile, esnaf teşkilatında görülen kalfalıktan usta(üstad)lığa yükselme sistemi ve süresi arasında benzerlikler bulunmalıdır. Nasıl ki, usta olabilmek için bütün meziyetleri öğrenmek gerekiyor ise, müderris olabilmek için icazet olmaktan geçiyor olmalıdır. Ustalık payesine hak kazanan meslek erbabı için düzenlenen tören ile yeni bir müderrisin göreve tayini arasında paralellik bulunmalıdır (Sayılı 1948:50).

Örgün eğitimin temel taşını oluşturan müderrisler, toplumun değer yargıları ile din olgusunun kuşaklara aktarılmasında ve müspet ilimlerin öğretilmesinde etkin rol almaktaydılar. Müderris bu görevini sosyal eğitim kurumları aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Bunu yapılabilmesi belli bir müfredat programına bağlı kalınarak öğrencilere aktarılmasıyla mümkün olabilmeliydi. Müfredat programı ağırlıklı olarak dinî ilimler üzerine yoğunlaşmaktaydı. Örneğin Karatay Medresesi Vakfiyesinde; tefsir, hadis, usul, furu, hilaf ilimlerinde liyakatli hareket edilmesi şartının belirtilmiş olması, bu ilimlerin öğretilmesindeki titizliği ortaya koymaktadır (Turan 1948:74b). Aynı medresedeki müderrisin haftada beş gün ders işlemesi gerektiği, salı ve cuma günlerini tatil olarak geçirebileceği vurgulanmıştır (Turan 1948:79). Bunun yanında bir başka kaynaktan ise, İslâm medreselerinde tatil günlerinin perşembe ve cumadan teşekkül ettiği ve dinî bayram tatillerinin arife gününden başlayarak üç gün süreyle

devam ettiği ifade edilmektedir.¹⁰ Bu durum Selçuklu eğitim kurumlarının işleyişi ile diğer İslâm ülkelerindeki programlar arasındaki farklılıklardan sadece bir tanesi olmalıdır. Medreselerdeki öğrenci sayıları kendi içinde farklılıklar arz etmektedir. Örneğin; Altun-apa Medresesi'ndeki talebe sayısı otuz sekizdir (Turan 1947:202). Mezkur medresede eğitim süresi beş yıl ile sınırlı olup, bu süre dahilinde başarı sağlayamayan ve düzenli olarak derslere devam etmeyen öğrencinin medrese ile ilişkisi kesilirdi (Turan 1947:2092). Müfredat programlarının yanında, eğitime yönelik olarak, bu günkü anlamda panel diyebileceğimiz bir tarzda, müderrislerin haftada bir gün talebeleri toplayarak münazara yapması ve ayda bir defa her bir dersten imtihan denemesinde bulunmaları istenmektedir (Turan 1988:47).

Medreselerdeki eğitici kadronun sayısı net olarak bilinmemekle birlikte, her bir medresede bir müderrisin bulunduğu kabul görmüştür. Bunun en güzel örneğini Amasya Halifet Gazi Medresesi (Yinanç 1982:9) ve Sahipata Medresesi (Gök Medrese) oluşturmaktadır (Bayram-Karabacak 1981:55). Ancak bu genellemenin dışında kalan medreseler de tespit edilmiştir. Mesela, Erzurum'daki Yakutiye ve Ahmediye medreselerinin her birinde birden fazla müderrisin bulunduğu bilinmektedir (Sayılı 1948:41).

Bunların yanında müderrisler, sultanların çocuklarının yetiştirilmesinde; onlara danışmanlık, rehberlik, ve savaş konularının öğretiminde özel ders vermek suretiyle katkıda bulunmuştur.¹¹ Bu görev oldukça üst düzey bir sorumluluk arz etmelidir ki hem güven açısından hem de istikbalde önemli bir görev ifa edecek yönetici kimliğinin oluşması bakımından oldukça üst düzeyde sorumluluk taşınmalıdır. Örneğin; Sultanların muallimi olarak bilinen Şeyh Mecdüd'd-din İshak, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in yetişmesinde etkin görev almıştır.¹² Bir diğer örnekte ise, I. İzzeddin Keykavus, Arapça'yı Malatyalı müderris M. B. Gazi'den öğrendiği kaynaklarda zikredilmektedir (Uzunçarşılı 1948:296). İstikbaldeki sultan adaylarının (şehzadelerin) eğitilmesi meşguliyetinden dolayı müderrislerin iki dirhem ücret aldıkları Eflakî tarafından anlatılmaktadır (Eflakî 1989b:409). Bu şehzadeler, sultan oldukları zaman, aynı müderrisleri "sultanın üstatlığı" olarak adlandırılan makama tayin ettikleri görülmektedir. Mesela, Ulemanın önde gelen simalarından olan Nizâmeddin el-Hucendî daima padişahların sohbetlerinde bulunduğu, dil ve hat hususunda imtiyaz kazandığı ve hatta hesap ve tarih meseleleriyle uğraştığı vurgulanmaktadır (Turan 1988:58). Aynı uygulama Osmanlı eğitim sisteminde devam etmiştir. Örneğin, Yavuz Sultan Selim'in şehzadelik ve sultanlığı dönemindeki hocalığını Kastamonu'lu Halim Çelebi, II. Selim'in hocalığını ise Birgili Ataullah E-fendi yapmıştır (Uzunçarşılı 1984:145). İbn Batuta, Birgi şehrini ziyaret ettiği bir

¹⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz., (Goldziher 1955:202).

¹¹ Bu görevi üstlenen müderrislere Harizmsahlılarda 'Ulug Lala Beg', Selçuklularda da 'Lala Atabeg' veya 'Lalabeg' ya da genel kabul gördüğü şekliyle 'Atabeg' ismi verilmekteydi. Bu hususta geniş bilgi için bkz., (Akyüz 1999:42).

¹² Şeyh Mecdüd'd-din, talebesi olan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Anadolu Selçuklularının tahtına oturması için oldukça çaba sarf ettiği bilinmektedir. Onun bu mücadelesi hem ulemanın bir başarısı hem de iktidara yakın olmanın getireceği avantajlar açısından önemli olmalıdır. Geniş bilgi için Bkz., (Bayram 1993:121; Bayram 1994:86).

esnada, Aydınoğlu Mehmet Bey ile müderrisleri arasında vuku bulan ilmî tartışmalara (münazara) ait bilgi aktarmaktadır (İbn Batuta 1983:206).

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere, müderrislerin en önemli icraatlarının başında toplumu yöneten kemiyetli devlet bürokratlarının yetiştirilmesi ve ehliyet kazandırılması gelmektedir (Leiser 1986:18). Müderrisler tarafından yetiştirilen bürokratlar idarî mekanizmanın tepe noktasını işgal ediyorlardı. Anadolu Selçuklu şehirlerinin idarî sisteminin yapılanması şöylece özetlenebilir: Teşkilatın en üst biriminde kadı bulunmaktadır. Sonraki alt guruplar; Ahi Baba, Şeyhü'l-İslâm, igdişbaşı, sübaşı naibi düzeninde sıralanır (Akdağ 1959:15).

Ulema sınıfının özlük haklarının kontrolü ve tayin işlerinin yürütülmesi sultan başkanlığındaki vezir ve kadı üçlüsünden oluşan gurup tarafından denetlendiği görülmektedir. Burada teorik bağlamda sultan ve vezirin isimleri yer almakla birlikte pratikte tüm denetim işlerinin kadı tarafından gerçekleştirildiğini tahmin edebiliriz. Bunun en belirgin örneği; Ziyaeddin Mehmed'in Konya kadılığına tayiniyle ilgili görevleri sıralanırken, vakıf, cami, medrese gibi hayır kurumlarının denetlenmesi istenmektedir (Turan 1988:41). Bir başka örneği ise, N. Mehmed b. el-Nakib'in Samsun kadılığına tayin edilmesi ve uhdesindeki zümrenin (vilayetteki emir, hakim, naip ve âlimlerin) onun emirlerine riayet etmeleri konusundaki ikazlar oluşturmaktadır (Turan 1988:42).

Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'ne tayin edilen müderrislerin tamamı Nizâmü'l-mülk tarafından görevlendirilmişti. Bunun en belirgin örneğini Ebu İshak Şirazi'nin göreve atanmasında görmekteyiz (Köymen 1983:389). Bunu destekleyen en önemli delil, müderrislerin bir menşur'la tayinleri gerçekleştirilmiş olmasıdır. Bu menşur'da vezirin imzasının bulunması şartı gerekiyordu (Köymen 1983:389).

Müderrislerin tayin işlerinde yaş sınırına dikkat edilmemiş, özellikle yaşlı ve tecrübeli adaylar tercih edilmiştir. Bunların görev süresinde herhangi bir tahdit mevcut olmadığı bilinmektedir.

Müderrislerin görev yerlerinin tayin işlerinin üst düzey bürokratlar tarafından gerçekleştirildiği, Mevlana'nın mektupları arasında da vurgulanmaktadır. Mesela, Mevlana Celaleddin Rumî, adını belirtmediği bir müderrisin tayin işlemlerinin yapılabilmesi hususunda Sahipata Fahrettin Ali'den yardım ve tavsiyelerini istemektedir (Gölpınarlı 1963:133). Bir diğer misali Eflakî'den öğrenmekteyiz ki, Emir Taceddin Mutaz, Kayseri'de inşa ettirdiği medreseye, müderris Şerefeddin'i atamıştır (Eflakî 1989a:19). Muineddin Süleyman Pervane'nin Kayseri'de yaptırdığı medreseye, Kudbeddin Şirazi'yi tayin etmeden evvel, Rum ülkesinin ileri gelen ulularını¹³ toplantıya çağırarak, Kudbeddin Şirazi ile mülakat yapmalarını ister (Eflakî 1989b:265-266). Bu tür bir uygulama yeni göreve başlayacak bir ilim adamının seviyesinin tespit edilmesi bakımından oldukça müspet bir uygulama olmalıdır.

Mevlana, oğlu Sultan Veled'in herhangi bir medresede istihdam edilebilmesi için üst makama yazdığı mektup (Gölpınarlı 1963:62) yukarıda anlatılanların en

¹³ Burada kastedilen "Ulular" kelimesinin muhtevasının ne olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Muhtemelen ulemanın diğer bireyleri kastedilmiş olmalıdır.

belirgin örneği olmalıdır. Burada eğitim sisteminde merkeziyetçi idarî mekanizmanın ne kadar etkin olduğuna dair ipuçları görülmektedir.

Anadolu'daki medrese sisteminde müderrislerin seçiminde başka önemli noktalara da dikkat edilmekteydi. Mesela, Karatay Medresesi'nde(Turan 1948:74) görev yapacak müderrisin Hanefî, Sivas'taki Gök Medrese'de görev alabileceklerin de Şafîî ve Atabekiye Medresesi'nde(Eflakî 1989a:481) de Hanefî mezhebinden olma şartları aranmıştır. İstenen bu ölçütler karşısında bazı müderrislerin iş temin ede bilmek amacıyla mezhep değiştirmek zorunda kaldığını öğrenmekteyiz; Mesela Sem'anî Mervezî, Merv şehrindeki Şafîî medresesinde görev alabilmek için Hanefî mezhebinden ayrılarak Şafîî mezhebine geçmiş ve adı geçen medresede görev almıştır (Köymen 1983:389).

Buradaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla ulemanın özlük haklarının merkezi yönetim tarafından yönlendirilmesi ya da kontrol edilmesi, daha da önemlisi maaşlarının devlet tarafından ödeniyor olması,(Turan 1969:257; Nizamül-mülk 1990:154) ulemanın merkezi otoritenin uhdesinde çalışıyor olması anlamını taşımaktadır. Bu tür yaklaşım tarzı netice itibariyle, tek eksenli fikir gelişimine zemin hazırlamış olmalıdır. Bunun ileri derecedeki uygulaması, sultanların bütün icraatlarının doğruluğunu tasdik etmek anlamı taşımasıdır. Zira, Nizâmiye medreselerinin ortaya çıkış gayesi "bilginleri bir görev ve maaşla medreselere bağlayıp denetim altında tutmak ve böylece devlete karşı gizli hareketlere katılma ihtimallerini ortadan kaldırmak"(Akyüz 1999:40) olduğu düşünülürse, merkeziyetçi zihniyetin e-hemmiyetini vurgulayan en önemli hareket noktası tespit edilmiş olmalıydı. Bunun haklı gerekçelerinden biri Selçuklunun içinde bulunduğu geniş coğrafya ve toplumun etnik yapısı olarak ifade edilebilir. Ancak, eğitimin tek merkezden yönlendirilmesi idarî manada bir zaruret gibi algılanmasına karşın, ilmi bakış tarzıyla menfi sonuçlar doğurması kaçınılmaz bir durum sergilemekteydi.

Yukarıdaki tartışmaların sonucunda medreselerin özerklik problemleri ortaya çıkmaktadır. Gerçekten Selçuklu medreselerinin özerk bir yapısı var mıydı? M. A. Köymen bu sorunun cevabını "...Müderrisler resmi hayatlarında özerk bir görev ifa ettiler..."(Köymen 1983:393) şeklinde beyan ederken, özerklik kavramının içeriğini tam anlamıyla ortaya koyamamıştır. Özerklik; Ayrı bir yasa ile kendi kendini yönetme yetkisi olduğuna göre, Selçuklu medreseleri bu kategorinin neresinde yer almaktaydı sorusu devamında gelmektedir.

Müderrislere ödenen maaşlar tek kalemten oluşmaktan öte farklılık arz etmektedir. Müderrislerin maaşlarının yüksek ya da düşük olması, o, medresenin ilmi sahadaki kalitesiyle doğru orantılı olmalıydı. İlmî başarısını kanıtlamış olan bir müderris, daha yüksek maaş ödeyen başka bir medreseye tayin olabilmekteydi. Örneğin, Şemseddin Mardinî, Karatay Medresesi'nden ayrılarak, Atabekiye Medresesi'ne geçtiğini, ondan boşalan kadroya da Afsahaddin'nin atanacağı Mevlana'nın mektupları arasında zikredilmektedir.¹⁴

¹⁴ Bu hususta geniş bilgi için bkz., (Gölpınarlı 1963:137). Buradaki örnekte müderrislerin ne kadar maaş aldıkları açıkça ifade edilmemiştir.

Müdürrislerin esas gelir kaynağını medreselerden aldıkları yıllık maaşlar oluşturmaktaydı. Altun-apa Medresesi müdürrisine yıllık 800, mu'ide 240 dinar tahsis edilmiştir (Turan 1947:202). Kırşehir'deki Cacabey Medresesi müdürrisine 1200, mu'ide 600 dirhem ödemekte idi (Cacaoğlu 1989:99). 1277 yılının Mayıs ayında Anadolu'da 50 dirheme takriben 400 kilo buğday satın alınabiliyordu (Akdağ 1959:31). Bunun yanında, XIV. yüzyıl başında Anadolu'da bir battaniyenin 18 dirheme satın alınabildiği (Akdağ 1959:31) düşünülürse, Selçuklu ulemasının alım gücünün ve refah düzeyinin seviyesi hakkında kıyaslama imkanı doğmaktadır.

Anadolu Selçukluları Medreseleri'nde müdürrislerin maaşlarının her zaman nakdî değil, bazı medreselerde aynı ödemeler yapıldığını bilmekteyiz. Örneğin, Turumtay Vakfıyes'i'nde Amasya Gök Medrese görevlilerine maaş karşılığı olarak buğday cinsinden bedel ödendiği belirtilmektedir (Kayaoğlu 1978:102).

Diğer taraftan Amasya Halifet Gazi Medresesi'ndeki görevlilere hem nakdî hem de aynı ödemeler yapıldığını görmekteyiz. Adı geçen Medresenin Müdürrisi için yıllık 300 mud¹⁵ buğday, 1200 dirhem¹⁶ gümüş para ödenirken, Mu'ide de 240 dirhem gümüş para ödendiği kayıtlarda ifade edilmektedir (Yinanç 1982:9).

Ulemanın gelirleri bu kadarla sınırlı mı idi? Daha önce belirttiğimiz gibi, müdürrisler özel ders vererek ek gelir elde etmekteydiler. Bunların yanında ticarî faaliyetlerle iç içe olan ulema örnekleri karşımıza çıkmaktadır; 13.yüzyıl ulemasından Yusuf Konevî ve Osman Üveys gibi isimlerin kuyumculukla meşgul oldukları belirtilmektedir (Gordlevski 1988:190). Ulema bünyesinde hem âlim hem de ahî olan örnekler mevcuttur. Bu kimseler, ilmî hüviyetleriyle ulema arasında yer alırken, ticarî unvanları itibarıyla ahî teşkilatına bağımlı idiler. Bunun en bariz örneği, 15.yüzyıl Konya'sında Kadı Ibn Kalemşah adındaki şahıs olmalıdır (Gordlevski 1988:198).

Karatay Medresesi Vakfıyes'i'nde müdürrisin sorumlulukları arasında öğrenci, imam ve hizmetlilerin maaş ve tayin işleriyle meşgul olduğu vurgulanmaktadır (Turan 1948:75). Örneğin Nişâbü'r Medresesi Müdürrisi İmamü'l-Harameyn Cüveynî hem müdürris hem de imam ve hatiplik görevi icra etmiştir (Köymen 1983:391).

Bu görevlerinin yanında müdürrislerin personelinin seçme yetkisine sahip olup-olmadığı net bir biçimde bilinmemektedir. Ancak, Biskeri'nin aktardığına göre, Nizâmîye Medresesi'nde Kur'an okutmakla görevli bireyin atanma işlerinde bizzat Nizâmü'l-mülkün etkin olduğundan haberdar durumdayız (Köymen 1983:389).

Ulema arasında nadir rastlanabilecek görevlerden birisi de diplomat ya da elçilik vazifesini ifa etmeleridir. Şeyh Mecdü'd-din İshak¹⁷ Bağdat şehrine diplomat olarak görevlendirilmiş, onun bu görevi esnasında bir çok tanınmış simalar, bizzat onun teşviki ile Anadolu'ya intikal etmişlerdir.¹⁸

¹⁵ 1 mud, 1 Mısır İrdebine eşit olup 69.5 kg'dır. Bu hususta bkz., (Yinanç 1982:9).

¹⁶ 1 dirhem 3.086 gr'dır. Bu hususta geniş bilgi için bkz., (Yinanç 1982:9).

¹⁷ Sadreddin Konevî'nin babasıdır.

¹⁸ Bunlar; Muhyî'd-din İbnü'l-Arabî, Evhadü'd-din Hamid el-Kirmanî, Şeyh Nasreddin Mahmud el-Hoyî (Ahî teşkilatının kurucusu), Muhaddis cü'l-Hasan Ali el-İskenderanî, Şeyh Hasan Onar, Celaeddin el-Vasiti gibi isimlerdir. Bu konuda bkz., (Bayram 1993:121).

Müderislerin kılık kıyafetini içeren etnografik malzeme hakkında kaynaklarda yeteri kadar bilgi mevcut değildir. Ancak, Müderislerin cüppe ve sarık giydikleri kabul edilmektedir (Akyüz 1999:41).

Bütün bunların yanında, XIII. yüzyıl kıta Avrupa'sında akademisyenlerin sahip olduğu gayrimenkul zenginliğine (le Goff 1994:162), Selçuklu uleması da sahip mi idi? Ya da akademisyenlerin sahip olduğu ticarî statüyle (le Goff 1994:163), Selçuklu ulemasının statüsü aynı mı idi? Gordlevski'nin belirttiğine göre, küçük Asya'daki seyyidler, dervişler, ulema ve kadılar toprağa yönelmekteydiler. Bütün bu zevatın vakıf yurtlukları vardı. Hatta din adamlarının feodalleşerek, insanları sömürdüklerini iddia etmektedir (Gordlevski 1988:136). Adı geçen iddialar devletin üst kademesindeki bürokratlar için geçerli olabilir. Ancak, ulemanın gelirleri kesin rakamlarla kayıtlarda belirtildiği miktardaysa, bu miktardaki rakamlarla toprak sahibi olmak veya feodalleşmek ne derece realiteye uygundur, tartışılabilir. Gordlevski'yi bu tür bir iddiaya götüren sebeplerin başında Avrupa'daki sosyal yapılanma gelmelidir. Ancak, ülkeleri değerlendirirken belli bir hareket noktasına göre düşünce üretmekten öte her bir toplumu kendi sosyal tabaka ve değerlerine göre irdelemek gerekmektedir. Gordlevski'nin değerlendirmeleri bu zaviyeden ele alınmış olmalıdır. Zira, O. Turan'ın belirttiğine göre, Anadolu Selçukluları, I. Süleyman Şah'tan itibaren, Bizans'tan ele geçirdikleri toprakları yerli halka dağıtmak suretiyle miri sistemine göre arazinin işletilmesini temin ederek, emrindeki tebaanın toprağa dayalı üretimde etkinliklerini sağlamış bulunmaktaydılar (Turan 1980:113-114).

Yukarıda görüldüğü üzere ulemanın ticaretle uğraşmış olması, toplumun üst (zengin) tebaasını oluşturduğu anlamına gelmez. Zaten örneklerde vurgulandığı gibi Selçuklu ulemasının çok az bir kısmı ilim-ticaret teşekkülünün içinde bulunmaktadır. Elinde kapital bulunan sistemli bir yatırım yapmaktan öte münferiden hareket etmişlerdir (Turner 1991:20). Örgütlenme genellikle sanat ve zanaat sahipleri arasında gerçekleşirken (Ahi teşkilatlarında olduğu gibi) kazancını topraktan temin eden çiftçi ve hayvancılık yapan meslek gurupları arasında bu tür yapılanmaya rastlanmaz. Örgütlenme kapsamına dahil olmayan bir diğer gurup ise, devletin memuru durumundaki üst düzey bürokratlar, ordu mensupları ve ulemadan oluşan tabakadır (Levis 1937:20; Sayılı 1948:44; Baer 1970-74:14).

Bazı araştırmacılar İslâm toplumunu incelerken sosyal sınıflara ayırmışlardır. Mesela, Memluklu toplumunda soylular sınıfına dahil edilen ulema, tüccarlar ile aynı kategoride gösterilmiştir (Lapidus 1967:130). Acaba Anadolu Selçukluları ulemasını da aynı kategoriye yerleştirmek mümkün müdür? Daha önce açıkladığımız gibi, müderislerin gelirleri ile tüketim mallarının fiyatları arasındaki oranlama yapıldığı zaman böyle bir olasılığın imkansızlığı ortaya çıkmaktadır. Bunların yanında, İslâm toplumunda feodal veya soylu sınıftan bahsetmek, İslâm olgusuna ters düşer. Çünkü, İslâm'ın akideleri burjuvazinin temel ilkelerine aykırı idi (Hoodbhoy 1993:186). Selçuklu ulemasının en önemli gayesi de maddi bir hegemonyaya sahip olmaktan ziyade, "ilim ile meşgul olanın amel defterinin kapanmayacağı" hadisi doğrultusunda şekillenmesi beklenirdi.

Sonuç olarak; Medreselerin kaynağının kısmen ele alındığı bu araştırmanın ağırlık noktasını, medresenin vazgeçilmez bir parçasını oluşturan müderris gurubu oluşturmaktadır. Öncelikle müderrislerin görev ve sorumlulukları, tayin işleri, gelir durumları, toplum içindeki sosyal statüleri ve merkezi otorite ile olan ilişkileri makale çerçevesinde olabilecek oranda incelenmeye çalışılmıştır. Bu aşamada ilim ve ilim erbabının ne kadar etkin bir rol üstlendiği açık bir biçimde tespit edilmiştir. İbn Haldun'un belirttiği gibi, devletlerin yönetilmesinde kılıç ve kalem gibi iki etkin unsur vardır (İbn Haldun 1986:1-2). Anadolu Selçukluları kuruluş aşamasında Anadolu'nun fethiyle uğraşmış, takip eden evrede ise Anadolu'ya davet ettiği ilim erbabı sayesinde medreseler tesis etmek suretiyle bilimsel ortama ulaşmışlardır. Bu bilimsel oluşum her ne kadar merkezi otoritenin himayesinde şekillenmiş olsa da (zaten başka alternatifi yoktu), Anadolu Selçukluları'nın 13.yüzyılın ilk çeyreğinde yakaladığı hızlı gelişim çizgisinin arkasındaki itici güç olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- AKDAĞ, Mustafa, (1959). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.I, İstanbul.
- AKYÜZ, Yahya, (1999). *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- AKSARAYI, K., Mahmud, (1943). *Selçukî Devletler Tarihi*, (Çev. M. N.Gençosman, F. N. Uzluk), Ankara.
- ASLANAPA, Oktay, (1963). "Ortaçağın En Eski Yatılı Bilim ve Kültür Müesseseleri", *Türk Kültürü*, S.12, Ekim 1963:34-44.
- BAER, G., (1970-74). "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi için Önemi", (Çev. S. Feriell), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.VIII-XII,14-23
- BALTACI, Cahit, (1976). *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
- İbn BATUTA, (1983). *Seyahatname I-II*, (Çev. M.Çevik), İstanbul: İrfan Matbaası.
- BAYRAM, Mikail, (1981). *Anadolu'da Telif edilen İlk İlmi Eser "Keşfü'l-Akabe"*, Konya.
- , (1993). "Selçuklular Zamanında Malatya'da İlmi Fikri Faaliyetler", *III. Milli Selçuk Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya, 119-125.
- , (1994). "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasi Boyutları" *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.1, Konya:79-93.
- , (1999). "Anadolu Selçukluları Zamanında Dini ve Fikri Hareketler", *Dünden Bugüne Konya Kültürünün Birikimi ve Selçuk Üniversitesi*, Konya:1-59.
- BAYRAM Sadi, KARABACAK, A. H., (1981). "Sahip-Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, XIII, Ankara:31-71.
- İbn BİBİ, (1941). *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, (Çev. M. N. Gençosman-Notları ilave eden F.N. Uzluk), Ankara.
- CACAOĞLU NUR ED-DİN'İN ARAPÇA MOĞOLCA VAKFIYESİ, (1989). (Çev. A. Temir), Ankara.
- ÇELEBİ, A., (1976). *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, (Trc. A. Yardım), İstanbul.
- ÇETİN, K., (1992). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- DAĞ, M., ÖYMEN, H. R., (1974). *İslam Eğitim Tarihi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- EFLAKİ, Ahmet, (1989a). *Ariflerin Menkıbeleri I*, (Çev. T. Yazıcı), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.
- , (1989b). *Ariflerin Menkıbeleri II*, (Çev. T. Yazıcı), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.
- le GOFF, J., (1994). *Ortaçağda Entellektüeller*, (Çev. M. Ali Kılıçbay), İstanbul.

- GOLDZİHER, I., (1955). "Education", *Hasting's Encyclopedia of Religion and Ethics*, Ed. J.Hasting, V.:5, New york: 198-207.
- GORDLEVSKİ, V., (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. A. Yaran), Ankara .
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, (1963). *Mevlana Celaleddin Mektupları*, İstanbul.
- İbn HALDUN, (1986). *Mukaddime II*, İstanbul.
- HOODBHOY, P., (1993). *İslam ve Bilim*, (Çev. E. Birey), İstanbul.
- İbn ESİR, (1966). *el-Kamil fi't-Tarih*, XII, Beyrut.
- KAYAOĞLU, İsmet, (1978). "Turumtay Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, XII, Ankara:91-113.
- KAZICI, Z., (1983). *Anahatları ile İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul.
- , (1991). *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul:Kayhan Yayınevi.
- EL-KAZVİNİ, Z. (1960). *Asârü'l-Bilâd*, Beyrut.
- KÖYMEN, M. Altay, (1983). *Ahş Arslan ve Zamani II*, Ankara.
- KURAN, Apdullah, (1969). *Anadolu Medreseleri*, C. I, Ankara:Ortadoğu Teknik Ün. Mim. Fak. Yay.
- LAPIDUS, I. M., (1967). *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge-Massachusetts.
- LEİSER, G., (1986). "Notes on the Madrasa in Medieval Islamic Society", *Muslim World*, V, 76:16-23.
- LEVIS, B., (1937). "Islamic Quilds", *Economic History Review* VIII.
- MAKDİSİ, G., (1961). "Muslim Institutions of Learning in Eleventh Centruy Bagdad", *SOAS Bulletin*, V, XXIV.
- MAKRİZİ, (1906). *el-Hitat*, C.II, Kahire.
- NEJAD, B. D., (1987). "Selçuklular Devrinde Kültürel Durum", (Çev. M. Öztürk), *Erdem*, 3/8, Ankara: 479-491.
- NİZAMÜL-MÜLK, (1990). *Siyasetname*, (Çev. M.A. Köymen), İstanbul.
- PAKALIN, M. Zeki, (1972). *Osmanlı Tarihi Deyimler ve Terimleri Sözlüğü*, III., İstanbul.
- PEDERSEN, J., (1979). "Mescid", *İslam Ansiklopedisi*, C.8, İstanbul, 1-86.
- SAYILI, Aydın, (1948). "Higher Education in Medieval Islam", *Ankara Üniversitesi Yıllığı*, C.II, Ankara:30-69.
- SHALABY, A., (1954). *History of Muslim Education*, Beyrut:Dar al-Kashshaf.
- SOLMAZ, Sefer, (2001). *Danışmentli Devleti ve Kültürel Mirası*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya.
- es-SUBKİ, (1906). *Tabakat eş-Şafiyye*, C. III, Kahire.
- TANERİ, Aydın, (1981). *Türk Devlet Geleneği*, Ankara:Remzi Kitabevi.
- TIBAWI, A. L., (1962). "Origin and Character of al- Madrasah", *SOAS Bulletin*, 25,230-242
- TURAN, Osman, (1947). "Selçuk Devri Vakfiyeleri: Şemseddin Altun-aba Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten* XI: 197-221.
- , (1948). "Selçuklu Devri Vakfiyeleri: Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XII:71-82.
- , (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul:Turan Neşriyat Yurdu.
- , (1980). *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul.
- , (1988) *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara:İTK Yay.
- TURNER, B. S., (1991). *Oryantalizm-Kapitalizm ve İslam*, (Çev. A. Demirhan), İstanbul.
- TURTUŞI, (1306), *Sirâcü'l-Mülûke*, Kahire.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, (1948). "XII-XIII. Asırlarda Anadolu'daki Fikri Hareketler ile İçtimai Müesseselere Bir Bakış", III. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara:287-306.
- , (1970). *Osmanlı Devlet Teşkilatında Medhal*, Ankara.
- , (1984). *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*, Ankara.
- YİNANÇ, R., (1982). "Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, XV,5-22.